

Олена Єфремова,
начальник відділу використання інформації документів
Центрального державного архіву
вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України), (м. Київ)

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ
ПРО СТАН ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В УКРАЇНІ
(1941–1944 РР.)
(з «окупаційних фондів»,
які зберігаються у ЦДАВО України)**

Присвячено огляду архівних документів, виявлених в «окупаційних фондах» № 4398 «Командуючий поліції безпеки і СД у м. Києві (1941-1944 рр.), № 3676 «Штаб імперського керівника (рейхссляйтера) Розенберга для окупованих східних областей (1940–1945 рр.)» та № 3833 «Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях (1927–1947 рр.)», які зберігаються в ЦДАВО України. Подано загальну характеристику та аналіз справ і документів щодо ставлення німецької влади до Православної церкви під час окупації України у 1941–1944 рр.

Ключові слова: «окупаційні фонди», відродження Православної церкви, німецька окупаційна влада, окупаційний режим в Україні, представники церковного руху, документи ЦДАВО України.

З огляду на зміни, що відбулися у світі, постала необхідність переосмислення найтрагічніших сторінок історії людства, однією з яких залишається Друга світова війна. Вирішальним фактором реалізації цього мало стати значне розширення джерельної бази досліджень. Цьому сприяло масове розсекречення архівних документів, проведене в українських архівах за період 1989–1995 рр. Кількість розсекречених архівних фондів вражає – понад 10 тисяч фондів, що становить близько 1 млн. справ усіх центральних та обласних державних архівів [1, с. 269].

Особливу увагу привертають т. зв. «окупаційні фонди» державних архівів України. Більш ніж півстоліття цей потужний документальний масив був здебільшого засекреченим і недоступним для дослідників. Тепер документи «окупаційних фондів» перебувають на загальному зберіганні. Інформація, яка міститься в цих документах, допомагає розкриттю маловідомих сторінок історії окупаційного режиму в Україні 1941–1944 рр. Для актуалізації джерельної бази ЦДАВО України періоду Другої світової війни плідно попрацювали співробітники архіву. Вони виявили й описали «окупаційні фонди» ЦДАВО України. Інформацію щодо їхнього складу та змісту подано у виданні «Архіви окупації 1941–1944 рр.» [2].

Документи ЦДАВО України, які відображають події періоду нацистської окупації (1941–1944 рр.), представлені 48 фондами. Серед них 34 – фонди органів управління, організацій, установ, підприємств і формувань, які здійснювали режим окупації або діяли під контролем окупаційної влади; 6 – фонди організацій та

формувань українського руху Опору; 2 – фонди радянських комісій та установ, що проводили розслідування злочинів нацистських окупантів, встановлення заподіяних ними збитків; 6 – архівні колекції.

Заслугує на увагу надзвичайно цікава інформація, що зосереджена в документах цих «окупаційних фондів», які становлять найповнішу в Україні джерельну базу для висвітлення діяльності вищих органів управління окупованими територіями рейхскомісаріату України (ф. 3206) та штабів німецького керівника (рейхслайтера) А. Розенберга для окупованих західних і східних областей (ф. 3674, 3676).

У фондах архіву є також документи генерал-губернатора Галичини (ф. 4329), генерал-комісара Волині і Поділля (ф. 2077), поліції та формувань, що здійснювали поліційні функції (ф. 3679, 4167, 4328, 4394, 4395, 4398), органів управління зв'язком і залізничним транспортом (ф. 2478, 4330). Документи фондів 3636 і 3847 відображають стан архівної справи під час нацистської окупації; ще кілька фондів (ф. 3835, 3955, 3975, 3976) висвітлюють діяльність українських громадських організацій, які діяли в добу нацистської окупації. До окремого блоку ввійшли фонди військових частин, військово-польових судів, військово-медичних установ німецької армії. Розсекречений на початку 1990-х років, цей масив документів залишається малодослідженим. Однією з причин такого стану речей є мовний бар'єр, оскільки значну частину документів «окупаційних фондів» складено німецькою мовою.

З початком війни та окупації змінилася релігійна ситуація в Україні. Нацисти не бажали мати у своєму тилу вороже налаштоване населення і деякий час проводили досить помірковану окупаційну політику. Саме тоді окупаційна німецька влада оголосила свободу діяльності релігійних організацій.

Не знаючи справжніх планів німецької окупаційної влади, представники українських церковних та громадських кіл радо зустріли цю звістку. Здавалося, що після багатьох років переслідувань і репресій нарешті з'явилася реальна можливість відродження національної Автокефальної православної церкви. Робота в цьому напрямку тривала вже з літа 1941 р. На окупованих нацистами землях України почалося відродження Української православної церкви, зокрема Автокефальної православної церкви та Автономної православної церкви.

Взаємини між церквами створювали напруженість, що була на користь окупантам. Німецька влада хотіла використати авторитет священників УАПЦ для агітації молоді, щоб вона добровільно їхала на роботу до Німеччини. Відмова керівництва Адміністрації УАПЦ (єпископа Полікарпа (Сікорського) та секретаря прот. Миколая Малюжинського) допомагати німецьким окупантам, ускладнила відносини між окупаційною владою та УАПЦ. Автономна ж церква виконувала вказівки окупантів [11, с. 12–13].

Представники автокефального руху тісно пов'язували відродження УАПЦ з відродженням державності в Україні. Так, при перегляді фонду № 3833 «Краєвий провід (керівництво) Організацій українських націоналістів на західноукраїнських землях», що увійшов до складу «окупаційних фондів» ЦДАВО України, виявлено послання єпископа луцького і ковельського Полікарпа (Сікорського) з нагоди проголошення у Львові Акту відновлення Української держави, де він зазначив, що «відроджена у вільній Українській Державі – Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю» [5, арк. 2].

У цьому ж фонді та фонді № 3676 «Штаб імперського керівника (рейхссляйтера) Розенберга для окупованих східних областей» зберігається масив архівних документів про Українську церкву в період нацистської окупації 1941–1944 рр., який заслуговує на докладне вивчення фахівцями та подальше використання в дослідженнях з історії УАПЦ. Це друкowana брошура Парафіянина «Українська церква за яку боремося» 1941 р. [6, арк. 21–40 зв.], промова голови Житомирської генеральної округи єпископа УАПЦ Григорія, виголошена над могилами українців у м. Вінниця 1941 р. [5, арк. 7–7 зв.], анонімний звіт про розмову з митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким у 1941 р. [5, арк. 6], звернення Андрея Шептицького до українців від 20 серпня 1941 р. [5, арк. 8–11], пастирський лист Андрея Шептицького до українського народу від 1 липня 1941 р. [5, арк. 1], звернення наради представників українських націоналістів від 14 червня 1941 р. до українського народу про консолідацію українських націоналістичних сил для створення суверенної Української держави [7, арк. 1–2], відомості про співпрацю духовенства Української Православної Церкви в Галичині з представниками німецького уряду та ОУН [8, арк. 2–19], лист до начальника штабу А. Розенберга від православного духовенства м. Херсона щодо призначення архим. Олександра (Боженова) на керівництво Церквою в Херсонщині за 1942 р. [9, арк. 25–26 зв.], список єпископів Православної церкви, які приїхали до Східної України з нацистськими окупантами за 10 липня 1942 р. [9, арк. 1], донесення керівництва нацистської таємної поліції та служби безпеки при СС м. Харкова про настрій населення та створення в місті «націоналістичного» товариства «Просвіта» і про його релігійну діяльність [10, арк. 1–48]. Але це тільки частка архівних документів, які вдалося виявити у цих фондах.

При укладенні списку «окупаційних фондів» ЦДАВО України привернув увагу невеликий за обсягом документів фонд № 4398 «Командующий поліції безпеки і СД у м. Києві», який налічує всього 11 справ та охоплює період нацистської окупації в Україні – 1941–1944 рр. Більшість документів цього фонду, як і в інших «окупаційних фондах», написана німецькою мовою, тому їх детальне опрацювання вимагає передовсім фахового перекладу.

У справах трапляються переклади архівних документів російською та українською мовами, але їх небагато. У кожній справі фонду є загальна характеристика документів, представлена як переклад з німецької мови на російську. Цю характеристику складали співробітники НКВС, тому тут поданий лише загальний огляд змісту документів і перекладено не всі документи, а тільки їх невелику частину [4, с. 88–93].

У справі № 3 «Матеріали про діяльність української церкви (постанови, доповіді, листування начальника поліції і СБ в м. Києві)» знаходимо доповіді поліції та СБ з церковних справ, листи, доповіді загального характеру, постанови, протоколи засідань, загальні висновки, нотатки, пов'язані з церковними питаннями в Україні за 1941–1943 рр. [12].

Так, зокрема, у цій справі, є інформація начальника поліції і СБ в м. Києві від 2 та 7 жовтня 1941 р. про стан церковної справи в Україні, який характеризується ним як «хаотичний», та про необхідність ужити відповідних заходів і продовжити спостереження за архієпископом луцьким Полікарпом (Сікорським) щодо його лояльності. Документи написані німецькою мовою і зберігаються у вигляді копій [12, арк. 1–6].

Серед документів справи віднайдено статтю про УАПЦ, яку надруковано німецькою мовою у 1941 р. Ймовірно, цей текст повинен був дати загальні відомості про цю структуру для окупаційних служб безпеки. Збереглася засвідчена копія, до якої додається рукописний переклад цієї статті російською мовою [12, арк. 13–30].

Далі у справі вміщена радіограма від 2 березня 1942 р. начальника поліції безпеки і СБ в м. Києві Ерлінга до Служби державної безпеки Німеччини у м. Берліні про призначення архієпископа луцького Полікарпа (Сікорського) адміністратором УАПЦ [12, с. 4]. Цей німецькомовний документ зберігається у вигляді засвідченої копії, до нього також додається рукописний переклад російською мовою [12, арк. 62–62 зв.].

Велике зацікавлення фахівців може викликати радіограма від 1 червня 1942 р. оберштурмбанфюрера СС (прізвище відсутнє) до начальника поліції безпеки і СБ у м. Києві, в якій подані характеристики політичних активістів Степана Скрипника, майбутнього єпископа переяславського УАПЦ Мстислава, та професора Степана Гаєвського, який стане згодом єпископом Лубенським УАПЦ Сильвестром. Документ надрукований німецькою мовою, зберігається у вигляді засвідченої копії. Є рукописний переклад російською мовою [12, арк. 74–76 зв.].

До справи долучено Акт від 8 жовтня 1942 р. про об'єднання УАПЦ з Автономною церквою в Україні і про визнання фактичного існування УАПЦ. Акт було підписано в Свято-Успенській Почаївській лаврі, про що вперше докладно написав у своєму «Нарисі історії Української Православної Церкви» І. Ф. Власовський [3, с. 240–248]. Текст «Акту» надруковано німецькою мовою. Він зберігається у вигляді засвідченої копії, також додається його друкований переклад українською мовою [12, с. 100–102]. Свідченням непогодження єпископату Автономної церкви в Україні є німецькомовний документ про незгоду архієпископа Пантелеймона (Рудика) на підписання цього акту про возз'єднання церков, який зберігається у справі у вигляді засвідченої копії [12, с. 112–114].

Інший блок матеріалів справи формують документи окупаційного періоду. Вони увійшли до справи № 4 «Матеріали про діяльність православної церкви на Україні (листування, доповіді, характеристики священників) за 1941–1943 рр.». Це копії передруку бесіди з журналу «Православная Русь» про становище Церкви в Україні від 15 листопада 1942 р. [13, с. 78–93], лист до Київської міської управи від Українського православного братства на Звіринці від 18 жовтня 1941 р. про дозвіл проводити Службу Божу українською мовою у Видубицькому монастирі та прохання віддати в користування УАПЦ Георгіївський монастир і церкву Миколая Чудотворця [13, арк. 96–96 зв.], протокол № 1 засідання від 20 листопада 1941 р. в Петро-Павлівській церкві с. Буча Лісна Київського церковно-організаційного районного собору про стан церковного життя в Україні (доповідач прот. І. Потапенко) [13, арк. 98–112]. У справі віднайдено й один з варіантів тимчасового «Положення про УАПЦ», надрукований німецькою й українською мовами [13, арк. 113–130].

Досить інформативно за змістом є також справа № 6 «Листування з керівниками німецько-фашистської поліції про встановлення контролю над українською православною церквою». Це телеграми від группенфюрера Мюллера від 30 грудня 1941 р. до військової групи С (Ц) поліції безпеки і СБ у Берліні про релігійну ситуацію в СРСР та звернення особливої уваги на діяльність Православної церкви в Україні [14, арк. 1–2]; розпорядження рейхскомісара України Еріка Коха від 1 червня 1942 р. про правові відносини релігійних організацій [14, арк. 12–13];

копія записки від 2 вересня 1942 р., засвідчена начальником поліції безпеки і СБ у м. Києві Ерлінгом, про відносини з релігійними організаціями [14, арк. 17–19].

Цікавим свідченням щодо взаємин між УАПЦ та Автономною церквою на окупційній території є надрукований німецькою мовою донос від 4 січня 1942 р. єпископа Автономної церкви Пантелеймона (Рудика) та прот. Михайла Іваскова до завідувача особовим складом при головному бургомістрі м. Києва доктора Босса про «пригноблення Православної Церкви українськими націоналістами». До тексту додається переклад від «агента» поліції безпеки і СБ Мстислава [14, арк. 114].

Документи справи № 7 «Листування з Головним управлінням поліції безпеки та Генеральним комісаром України про положення православної церкви на Україні» містять листування між Головним Управлінням поліції безпеки, начальником поліції безпеки і СБ України м. Києва, Житомира та генеральним комісаром України з приводу становища Церкви в Україні та про діяльність її керівників за січень–вересень 1943 р. [15]. Велику кількість документів написано і надруковано німецькою мовою (частина з них – на офіційних бланках, з особистими підписами офіційних осіб та гербовими печатками).

Документи зі справи № 8 «Матеріали про діяльність російської православної церкви в Україні» датуються до 1942–1943 рр. і складаються із статей та циркулярних повідомлень поліції безпеки і СБ Остленд у східних областях щодо церковного питання в Україні [16].

У фонді № 4398 є також особова справа митрополита берлінського РПЦЗ Серафима (Ляде) за червень–жовтень 1942 р. У справі бачимо його лист, де він дає згоду прийняти до свого управління Православну церкву в Україні і просить єпископів звернутись, як «ініціативна група» до рейхскомісара в Україні [17]. Митрополит Серафим вказує, що вчинок єпископів Полікарпа (Сікорського) і Олександра (Іноземцева), які «відкололися від Руської церкви» і мають намір створити УАПЦ, «неправомірний» і може призвести до небажаних наслідків, які сприятимуть розколу серед віруючих і допомагатимуть об'єднанню під прикриттям Церкви «націоналістично налаштованого населення України» [17, арк. 66–66 зв.].

Остання справа фонду № 4398 – це поліцейське листування та автобіографія єпископа Панкратія (Гладкова) російською та німецькою мовами [18], нотатки і доповіді поліції безпеки і СБ України в м. Києві, пов'язані з його приїздом до Києва у червні 1941 р. [18, арк. 8–10].

Отже, навіть такий поверховий огляд деяких документів, що увійшли до складу «окупційних фондів», які зберігаються у ЦДАВО України, дає змогу ствердити, що подальше наукове опрацювання архівних матеріалів слугуватиме розширенню джерельної бази дослідження з історії Православної церкви в Україні в часи Другої світової війни.

1. Архівознавство. Підручник / Під ред. Я. С. Калакури. – Київ, 1998. – С. 269.
2. Архіви окупації 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська. – Київ, 2006.
3. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви: В 4 т. – Нью-Йорк; Бавнд Брук, 1977 / Репр. вид. – Київ, 1998. – Т. IV. – Ч. 2 (XX ст.).
4. Єфремова О., Преловська І. Документи про становище православної церкви у 1941–1944 рр. (огляд документів з фонду № 4398 «Командуючий поліцією безпеки СБ в м. Києві», який зберігається в ЦДАВО України) // Болховітіновський щорічник 2008. – Київ, 2009.
5. ЦДАВО України. – Ф. 3833 «Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях, 1929–1947 рр.». – Оп. 1. – Спр. 66

- «Звернення Митрополита Андрія Шептицького, єпископів Холмського і Житомирського, Генеральної округи до українського населення в зв'язку з нападом Німеччини на Радянський Союз. 1 липня 1941 р.».
6. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 201 «Друковані брошури М. Сціборського «Сталін», Парафіянин «Українська церква за яку боремося» та інш. 1938–1941 рр.».
7. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 2 «Звернення наради представників Українських націоналістів від 14 червня 1941 року до українського народу про консолідацію українських націоналістичних сил для створення «Суверенної Української Держави». 14 червня 1941 р.».
8. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 90 «Відносини про співпрацю духовенства Української православної церкви в Галичині з представниками німецького уряду і організацією українських націоналістів. 14 лютого 1942 р. – 5 серпня 1943 р.».
9. ЦДАВО України. – Ф. 3676 «Штаб імперського керівника (рейхсфайтера) Розенберга для окупованих східних областей, 1940–1945 рр.» . – Оп. 1. – Спр. 50 «Список єпископів православної церкви, приїхавших до Східної України з нацистами, звіт про діяльність ортодоксальної церкви в Україні в період окупації та інш. 1941–1943 рр.».
10. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Оп. 4. – Спр. 479 «Таємні донесення нацистської таємної поліції та служби безпеки при СС м. Харкова про настрої населення, утворення в місті націоналістичного товариства «Просвіта» та інш. Листопад 1942 р.».
11. Шевчук Л. Релігія в Україні // Матеріали VII Міжнародного круглого столу (11–13 травня 1998 р.). – Львів, 1998.
12. ЦДАВО України. – Ф. 4398 «Командуючий поліцією безпеки та СБ в. м. Києві, 1941–1944 рр.» . – Оп. 1. – Спр. 3 «Матеріали про діяльність української церкви (постанови, доповіді, листи) за 1941–1943 рр.».
13. ЦДАВО України. – Ф. 4398. – Оп. 1. – Спр. 4 «Матеріали про діяльність православної церкви на Україні (листування, доповіді, характеристики священників) за 1941–1943 рр.».
14. ЦДАВО України. – Ф. 4398. – Оп. 1. – Спр. 6 «Листування з керівниками німецько-фашистської поліції про встановлення контролю над українською православною церквою. 30 грудня 1941 р. – 22 березня 1943 р.».
15. ЦДАВО України. – Ф. 4398. – Оп. 1. – Спр. 7 «Листування з Головним Управлінням поліції безпеки та Генеральним комісаром України про положення православної церкви на Україні. Лютий–вересень 1943 р.».
16. ЦДАВО України. – Ф. 4398. – Оп. 1. – Спр. 8 «Матеріали про діяльність російської православної церкви в Україні. Серпень 1942 р. – січень 1943 р.».
17. ЦДАВО України. – Ф. 4398. – Оп. 1. – Спр. 9 «Особова справа митрополита Серафіма. Серпень–листопад 1942 р.».
18. ЦДАВО України. – Ф. 4398. – Оп. 1. – Спр. 10 «Справа на єпископа Панкратія (Гладкова). Серпень 1942 р. – червень 1943 р.».

SUMMARY

The article is devoted to the review of the archived documents discovered from of «occupations funds» № 4398 «Commander of police of safety and SD in Kyiv (1941–1944)» № 3676 «Staff of imperial leader (reichsführer) Rozenberga for the occupied east areas (1940–1945) and № 3833 the «Regional wire (guidance) of Organization of the Ukrainian nationalists on zakhidnoukrainskikh earths (1927–1947)», which are saved in TSDAVO of Ukraine. General description and analysis of businesses and documents is given in relation to attitude of German power toward an orthodox church during occupation Ukraine in 1941–1944.